УДК 81′282

А.Я. Хөсәинова

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТЕЛ АЛДЫ /ʒ/ СИБИЛЯНТЫ ҺӘМ ТЕЛ УРТАСЫ /J/ СОНАНТЫНЫҢ ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ

В данной статье анализируются особенности бытования переднеязычного консонанта /ʒ/ и среднеязычного сонанта /j/ в татарском литературном языке и его диалектах. Прослеживаются вопросы первичности /ʒ/ и /j/. Рассматриваются примеры употребления данных согласных в диалетных лексемах, где они занимают различные позиции в слове..

Ключевые слова: сибилянт /ʒ/, сонант /j/, соотношения звуков, диалектная фонетика, татарские диалекты.

This article analyzes the peculiarities of the existence of the anterior-lingual consonant ʒ and the middle-lingual sonant j in the Tatar literary language and its dialects. The questions of primacy of ʒ and j are traced. Examples of the use of these consonants in dialect lexemes, where they occupy different positions in the word, are considered.

Keywords: sibilant ʒ, sonant j, sound ratios, dialect phonetics, Tatar dialects.

Бүгенге көндә төрки телләрнең тартыклар системасы гомуми планда тулысынча өйрәнелгән дип әйтергә мөмкин. Шул ук вакытта аерым төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең дә, консонантизмы билгеле бер аспектларда тиешле дәрәҗәдә тикшерелмәгән дияргә дә нигез бар. Мәсәлән, татар диалектлары тартыклар системасының формалашу һәм үсеш тарихы белән бәйле кайбер мәсьәләләр әле дә ачык килеш кала бирә.

Татар гомумхалык теленең консонантизм системасы үзенчәлекле бер күренеш тәшкил итә. Биредә аерым фонемаларны тикшерү, аларның әдәби телдә һәм диалектларда чагылышын билгеләү, тартыкларның үзара тәэсирен, сузыклар белән бәйләнешен анализлау тел белеменең актуаль юнәлеше булып тора. Әлеге мәкаләдә татар әдәби телендә һәм аның диалектларында /ʒ/ һәм /j/ тартыкларының кулланылу үзенчәлекләрен чагыштырма планда өйрәнү максаты куелды. Биредә авазлар транскрипциясен бирүдә без халыкара фонетик алфавит билгеләрен кулландык.

/j/ сонантының беренчел булу проблемасы тюркологиядә, аерым алганда, татар тарихи лингвистикасында төп мәсьәләләрнең берсе санала. Борынгы төрки телләрдә башлангыч позициядә тартыкларның түбәндәге тәңгәлләшүе күзәтелә: /j/ ~ /ʒ/ ~ /d/ ~ /č/. Кайбер галимнәр (В.А. Богородицкий, Н.З. Гаджиева, В.В. Радлов һ.б.) /j/ авазы – беренчел, ә /ǯ/, /ž/, /č/, /z/, /s/ сонантлары – *j* ава-

зының үсеш вариантлары, дип саный [Богородицкий, с. 106–107], чагыштырыгыз, татар телендә *jaqa*/*ʒaqa* (воротник) бабатөрки телендә *jaka* (ворот, край); татар телендә *ʒep*/*jep* (нитка), бабатөрки телендә **jip*/**jip* (нитка) һ.б. Башка кайбер галимнәр (Г. Дерфер, А.В. Дыбо, К.Г. Менгес, О.А. Мудрак һ.б.) фикеренчә, борынгы төрки /j/ гомумалтай /ǯ/ яки /d́/ дан үсеш алган [Сравнительно-историческая..., 1984, с. 261, 256–259], чагыштырыгыз, татар телендә *bijY* (бию), бабатөрки телендә *bYdi-* (танец); татар телендә *øjlæ* (обеденное время, середина дня), борынгы төрки телдә *ød, øδ* (небольшой отрезок времени) һ.б.

Төрки телләр чагыштырма-тарихи грамматикасының алтынчы томында тикшеренүчеләр түбәндәге нәтиҗәгә киләләр: анлаут позициядә традицион рәвештә реконструкцияләнгән төрки */j/ бабатөрки */ʒ/, /č/ анлаутының фонологик вариантына туры килә. Бу борынгы төрки телдә сүзнең абсолют башында шаулы тартыклар гына булу һәм күпчелек төрки телләрдә сонант башлангычны кулланмау белән аңлатыла [Сравнительно-историческая..., 2006, с. 25].

Н.А. Баскаков төрки анлаутта /j/ фонемасының тотрыксыз характерга ия булуын билгели: төрки телләрдәге /*j*-/ фонемасына анлаут позициядә юкка чыгу күренешләре хас [Баскаков, с. 50].

Л. Җәләй үзенең хезмәтләрендә /j/~/ʒ/ консонантларның гомумтөрки телдәге вариатив кулланылышы иң элек XI гасырга караган язма истәлекләрдә күзәтелүен ассызыклый. Шулай ук автор, аерым фактларга нигезләнеп, /ʒ/ның татар теленә болгар теленнән күчкәнлеген раслый, һәм, аныңча, /j/ – кулланылыш варианты гына түгел [Җәләй, б. 17]. Шулай итеп, автор /ʒ/ тартыгының мөстәкыйль рәвештә барлыкка килүен күрсәтә.

В. Хаков бу мәсьәләне түбәндәгечә дәлилли: /ʒ/ урынында /j/ куллану фактын кыпчак язма чыганаклары раслый; тюркологиядә /j/ фонемасының киң кулланылышы кыпчак телләренә хас, дигән фикер таралган [Хаков, б. 115].

Ф. Хисамова фрикатив, йомшак һәм җайлы әйтелә торган /ʒ/ тартыгы – татар теленең үзенчәлеге, дигән нәтиҗәгә килә [Хисамова, 2012]. Татар диалектологлары фикеренчә, әдәби телдә /j/ урынына /ʒ/ куллану – татар теле урта диалектының дифференциаль билгеләреннән берсе. Көнбатыш диалектның аерым сөйләшләрендә әдәби /ʒ/ га чыжылдаучы яңгырау /ǯ/ туры килә.

/ʒ/ авазы – шаулы, бер фокуслы, ярык, яңгырау. Татар сүзләрендә ул анлаутта да, инлаутта да очрый: мәсәлән, *җыр – ʒыр* (песня), *кәҗә – kәʒә* (коза). Ауслаутта ул бары тик алынма сүзләрдә генә кулланыла: *таҗ – таʒ* (корона).

Анлаутлы ярык /ʒ/ татар теле урта диалектының барлык сөйләшләрендә диярлек актив: *җаулык* (тат. әдәби яулык) – *ʒawlɯq*, *җаңгыр* (тат. әдәби яңгыр) – *ʒaNgɯr*, *җапрак* (тат. әдәби яфрак) – *ʒapraq*, *җалкын* (тат. әдәби ялкын) – *ʒalqɯn*, *җәшел* (тат. әдәби.

яшел) – *ʒœшɛl*, *җөгерә* (тат. әдәби йөгерә) – *ʒøgɛrœ* һ.б. Урта диалектның аерым сөйләшләрендә ярык /ʒ/ сүз уртасында да барлыкка килә: *Мәрьҗәм* (тат. әдәби Мәрьям) – *Мœрʒœм* (Марьям), *Ильҗә* (тат. әдәби Илья) – *Ilʒœ* (Илья), *арҗак* (тат. әдәби аръяк) – *арʒaq* (другая сторона), *алҗу – alʒu* һ.б. (керәшен татарлары сөйләше).

/ʒ/ тартыгы диалекталь /ǯ/ (дж) аффрикатының вариантларыннан йомшаклыгы һәм әйтелеш төсмерләре белән аерыла: *җәй – ʒœj* (лето), *җил – ʒil* (ветер), *җир – ʒir* (земля) һ.б. /ǯ/ авазының әлеге диалекталь варианты, нигездә, көнбатыш диалектның (кузнецк, ләмбрә һ.б. сөйләшләр), шулай ук урта диалектның кайбер сөйләшләренә хас: *дҗерәк* (тат. әдәби йөрәк) – *ǯɛrœk* (сердце), *дҗаулык* (тат. әдәби яулык) – *ǯaulшk* (платок), *дҗефәк* (тат. әдәби ефәк) – *ǯɛфœk* (шёлк) һ. б.

Кайбер сөйләшләргә ике сузык аваз арасында /ʐ/ ~ /ʒ/ чиратлашуы хас: *хужа – хиʐа – хиʒа* (хозяин), *бажа – baʐa – baʒa* (свояк) һ.б.

/j/ авазы – палаталь ярык сонант. Позициясе чикләнмәгән. Сузык аваз белән кушылып, иҗексез сузык авазга күчә: *чәй – ʧaj* (чай), *яхшы – jaxʂш* (хорошо) һ.б.

Татар әдәби телендәге башлангыч /j/ фонемасына урта диалектның күп кенә сөйләшләрендә, югарыда билгеләп үтелгәнчә, /ʒ/ тартыгы туры килә: *җул* (тат. әдәби юл) – *ʒul* (дорога), *җал* (тат. әдәби ял) – *ʒal* (отдых), *җегерме* (тат. әдәби егерме) – *ʒɛgɛrme* (двадцать) һ.б. Палаталь төркем лексемаларында /ʒ/ әйтелә: *җир – ʒir* (земля), *җиләк – ʒilœk* (ягода), *җилкән – ʒilkœn* (парус) һ.б.

Татар теленең көнбатыш диалектында борынгы төрки сүзләрдә /ʒ/ авазы юк, ә гарәп-фарсы алынмаларда /ʐ̥/ аффрикаты кулланыла, югарыда китерелгән мисалларда /j/ әйтелә: *jir* (земля), *jilœk* (ягода), *jilkœn* (парус) һ.б.

Интервокаль позициядә /*j*/ саклана. Мәсәлән, татар әдәби телендә, урта диалектта *ajaq*, көнбатыш диалектта *ajak*. Татар сөйләшләрендә *aʒaq* яки *aʐaq* формаларының вариантлары бүгенге көндә теркәлмәгән диярлек. Шул ук вакытта аларның борынгы заманда да булуы ихтимал, моны *azaq* (ахыры) (шушы ук тамырга барып тоташа) кебек мисаллар дәлилли. Ү. Байчура билгеләп үткәнчә, татар әдәби телендә һәм диалектларында *аю – aju* (медведь), *койо – qojo* (колодец), *ияк – ijœk* (подбородок), *кием – kijɛm* (одежда) кебек сүзләрдә сакланган интервокаль /j/ күрше сузыкларның яңгыраш буенча ассимиляциясе белән аңлатыла. Хәзерге әдәби телдә фрикатив /ʒ/ һәм урта тел сонанты /j/ның кулланылу активлыгы бертигез. Бу уңайдан, тикшеренүчеләр фикеренчә, /j/ ~ /ʒ/ чиратлашуы, нигездә, тар тел алды авазлары алдында бара, ә киң авазлар алдында /j/ авазы саклана [Байчура, с. 126–128]. Ф. Хисамова /ʒ/ авазының киң һәм ярым тар сузыклар алдында да еш кулланылуын әйтә. Мәсәлән: 1) фрикатив /ʒ/ тар сузыклар алдында кулланыла: *җил – ʒil* (ветер), *җиләк – ʒilœk* (ягода), *җиң – ʒiŋ* (рукав), *җиңел– ʒiŋɛl* (легкий);

2) киң һәм ярым тар сузыклар алдында, нигездә, тел уртасы /j/ сонаты әйтелә: *ялкау – jalqfaw* (ленивый), *яңгыр – jaNgшр* (дождь), *йолдыз – joldoz* (звезда), *ялкын – jалqшп* (пламя), *яшел – ʒæʂɛl* (зеленый), *югал – jugal* (исчезни) һ. б; в) шулай ук ярык /ʒ/ киң һәм ярым тар сузыклар алдында еш әйтелә: *җай – ʒaj* (повод, случай), *җайлы – ʒajlш* (удобный), *җәй – ʒæj* (лето), *җәйләw – ʒæjlæw* (долина, пастбище), *җылы – ʒшlш* (теплый), *җуй – ʒuj* (потеряй, удали), *җәнлек – ʒænlɛk* (зверь), *җепшек – ʒɛpʂɛk* (мокрый) һ. б. [Хисамова, 2012].

Баба төрки телдәге /ʒ́-(j-)/ тартыкларының рефлекслары булып /j-, ž-/ авазлары, диалектларда моннан тыш тагын ž́/[dʒ́] авазлары да тора. Мәсәлән, сүз башында әдәби телдәге /ʒ/ һәм /j/ авазларына *z* авазының тәңгәл килүе күзәтелә: *zøri* (тат. әдәби йөри) (ходит), *zasadш* – (тат. әдәби ясады) (изготовил, сделал), *zшraq* – (тат. әдәби ерак) (далеко) һ. б. *z~j* тәңгәллеге ʒләштерү аша бара, ягъни j > ʒ > *з*. Бу күренеш, мәсәлән, казан арты керәшеннәре, минзәлә сөйләшләренең кайбер урынчылыкларында да очрый.

Шулай итеп, ʒләштерү күренеше урта диалектның төп дифференциаль билгеләреннән санала, казан арты сөйләшләрендә шактый системалы рәвештә чагыла, /j/ сонанты, нигездә, көнбатыш һәм көнчыгыш диалектларда кулланыла, дип нәтиҗә ясарга була. Шуңа карамастан, соңгы вакытта төрле диалект сөйләшләренең бер-берсенә йогынтысы һәм әдәби телнең аларга тәэсир итүе нәтиҗәсендә, татар теле диалектларында барлык позицияләрдә дә /ʒ/ һәм /j/ авазларының параллель кулланылышы күзәтелә. Мәсәлән, әдәби телнең йогынтысы нәтиҗәсендә, аеруча яшь буын телендә, хәзерге көндә ʒләштерүнең системалылыгы берникадәр югала бара. Бу хәл составында калын сузыклар булган сүзләргә карый: *ʒaulшq/jaulшq* (платок), *ʒul/jul* (дорога), *ʒomʂaq/jomʂaq* (мягкий), *ʒomorqa/jomorqa* (яйцо) һ.б.

Күргәнебезчә, сөйләшләрдәге тикшерелгән авазларның синхрон анализы уртак билгеләр барлыкка килүен, диалектларның үзара һәм татар әдәби теленә дә якынаюын күрсәтә.

Әдәбият

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / отв. ред. Э.Р. Тенишев. М.: Наука, 1988. 208 с.

Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка. Ч. 1. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1959. 185 с.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 2-е изд., испр. и доп. Казань: Татгосиздат, 1953. 220 с.

Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан: Таткнигоиздат, 1954. 108 б.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: фонетика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. М.: Наука, 1984. 488 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э.Р. Тенишева и А.В. Дыбо. М.: Наука, 2006. 912 с.

Сулейманова Д.Д. Историческая фонетика тюркских (башкирского, татарского) и баскского языков: сравнительно-сопоставительный анализ: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Уфа, 2016. 280 с.

Хаков В. Татар әдәби теле тарихы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. 325 с.

Хисамова Ф.М. История щелевых согласных ч (ç) и ж (ʒ) в татарском языке. 2012. [Электронный ресурс] Режим доступа: история щелевых.pdf - Яндекс. Документы (yandex.ru) (мөрәҗәгать көне: 11.09.23).

Хөсәинова Алинә Җәмил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре